

Szociológiai Szemle 30(1): 63–80 .

Normativitás a szociológiában a magyarországi előítélet-kutatások példáján

Gárdos Judit

gardos.judit@tk.mta.hu

Beérkezés: 2019.09.26.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020.01.29.

Elfogadás: 2020.04.20.

Összefoglaló: Tanulmányomban a magyarországi előítélet-kutatások normativitását követem végig néhány tudományos szövegen. Az előítéleteket kutató szociológusok az előítéleteket általában normatívan ítélik meg, és negatív, megszüntetendő, a hátrányos megkülönböztetéshez vezető jelenséggént definiálják. A szocialista időszakban a romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéleteket a nacionalizmust megelőző, veszélyes fázisként tárgyalják. A felvilágosodásra, a racionalitásra és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás is hangsúlyos az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben. A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik mint magyarázata annak, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. A kutatók állítják, hogy e rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, és a társadalmi csoportok közötti konfliktusok, érdekellentétek erősödtek. A diszkriminációnak, az előítéletek megszüntetésének igénye töretlen marad a kutatói szövegekben. Az igaz és a hasznos tudás termelése az elemzett alterületen egyaránt tudományos tökéként mutatkozik.

Kulcsszavak: tudománytörténet, szociológiatörténet, előítélet-kutatás, normativitás

A tanulmányt Erős Ferenc emlékének ajánlom.

A szociológiai tudáslétrehozás és az értékek melletti kutatói elköteleződés viszonya a szociológia kezdete óta foglalkoztatja a tudományról gondolkodó tudósokat¹. Ez a gondolkodás épp az elmúlt egy-két évben kapott újabb lendületet. Az egyik klasszikus álláspont szerint a szociológiában is szigorúan el kell különíteni a normatív állásfoglalást a tudományos diskurzustól (Weber 1998 [1917]), a kutatónak nem szabad a kutatói pozícióból normatív értékek mellett kardoskodni. Másrészt a szociológia viszont kialakulása óta szervesen összefonódik a társadalmi egyenlőtlenségek és a különböző csoportok, rétegek, osztályok kirekesztésének, hátrányos helyzetének vizsgálatával (Law–Urry 2004: 392), amit tett és tesz sokszor úgy, hogy a weberi értelemben vett

¹ E cikk az OTKA 115644 számú projekt keretei között a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjában készült. Nagyon köszönöm Kovács Éva, Sik Endre, Somlai Péter és Szabari Vera, valamint a Szociológiai Szemle anonim bírálóinak megjegyzéseit, tanácsait. A magyarországi előítélet-kutatások tudománytörténetére fókuszáló írás a projekt eredményeit bemutató kötetben fog megjelenni (Gárdos megjelenés alatt).

tudományos és normatív diskurzus nem különül el. A szociológia történetének leírásakor újra és újra előtérbe kerül (legutóbb például Romero 2020), hogy a szociológia mint diszciplína a 19. sz. második felétől kezdve a társadalmi reformokra fókuszáló csoportok intézményesülésével egyidejűleg jött létre, és maga is elköteleződött a társadalmi reformok mellett (Némedi 2000). Az első szociológusok között megtaláljuk azokat, akik a modern, főleg városi, munkásosztálybeli társadalom konkrét problémáival foglalkoztak és a helyzetük jobbításának igényével is felléptek (ide sorolhatjuk például Le Play-t vagy Villermét).

A tudományos tudásnak az erkölcsi értékesség igényével való összekapcsolása már jóval Max Weber születése, illetve a társadalomtudományok létrejötte előtt a tudományfilozófiai irodalom egyik meghatározó témájává vált. A baconi felfogás a tudáslétrehozásról mind a tudás hasznosságára, mind a morális jóságára hangsúlyt fektetett (Demeter 2015: 2). A weberi értékmentességre alapozó tudományos kutatási étosz és a társadalmi egyenlőtlenségek elleni harc összeegyeztethetősége ugyanazon tudományos diszciplína keretei között, az, hogy lehet-e, kell-e, és ha igen, hogyan lehetséges nem értékmentes, de érvényes és megbízható eredményeket létrehozó társadalomtudományt művelni, mindig is a szociológia fontos kérdése volt.

Mills (1959), a baloldali társadalomkutatás egyik meghatározó alakja már az 1950-es évek végén – a weberi hagyománytól elszakadva – a szociológia fő feladatának a demokrácia és a szabadság védelmét látta. A politikai szociológia feladata szerinte a társadalom demokratizálódásának elősegítése. Gouldner 1970-ben a reflexív szociológia kapcsán, a funkcionalista szociológiát kritizálva kifejti, hogy szerinte jó szociológiai elméleteket csak úgy lehet írni, hogy az alapvető érzéseket és ideálokat is kifejezik a szerzők. Az elméletalkotó egyéni erkölce áthatja az elméletét, és ez ellen keveset lehet tenni. A (burawoy-i) közszociológiai program szerint pedig a civil társadalom nézőpontja adja meg azokat az értékeket, normatív szempontokat, amelyeket a szociológiának követnie kell (Némedi 2006: 98). Tehát a normativitást a szociológiának alapvető, magától értetődő jellemzőjeként tárgyalja Burawoy (is). Szelényi Iván (2015) a kortárs szociológiában háromféle válságot szintetizál (politikait, módszertanit, valamint elméletit): a politikai válság azt jelenti számára, hogy míg az 1960-as években a szociológiai tanszékek sokszor politikailag elkötelezettek voltak, méghozzá a baloldali/radikális irányban, addig mára a diákok sokkal konzervatívabbá váltak.

Az a trend, amit Szelényi konzervatívabbá válásnak hív, más megközelítésben a szociológia professzionalizálódásaként tételeződik. E felfogás szerint a baloldali, társadalomkritikus megközelítés és az aktivista mivolt levetkőzése, az objektivitás újrafelfedezése pozitív folyamat, amely azt szolgálná, hogy a szociológia mint elismert tudomány fennmaradjon (Turner 2019). Turner úgy látja, hogy az amerikai szociológiában mostanában ismét egyre nagyobb azok aránya, akik a balos, elkötelezett szociológia hívei. Ezáltal szerinte csorbul a szociológia befolyása. Turner azt állítja, hogy a kortárs szociológia fragmentálódása, túlspecializálódása rásegít arra, hogy a szociológia leegyszerűsítő, ideologikus vonulata nagyobb teret kapjon.

Ez az a diszkurzív tér tehát, amely a szociológia normativitásáról szóló elemzéseknek különleges aktualitást ad. Tanulmányomban a magyarországi előítélet-kutatások normativitását elemzem. Ezen szakszociológia szövegeire kitüntetetten jellemző az, hogy a kutatói narratívákban megjelennek normatív elemek. Az előítéletek problematikája a 20. század második felében a szociálpszichológiai és szociológiai kutatások egyik központi témájává vált (Sík 2017: 80). Az előítélet-kutatás ma már szinte önálló tudományágga fejlődött, szorosan kapcsolódva a közvéleménykutatásokhoz. Ezekben az egyik fontos kérdéskör éppen a kisebbségekkel és az idegenekkel szembeni ellenséges viszony feltárása (Erős 2017: 68). Az előítélet normatív megítélése a filozófiai irodalomban szélsőségesen különbözőképpen történhet. Az előítélet gadameri felfogásában a megértés alapfeltétele (Gadamer 1984). Ha nem volnának, nem tudnánk semmit sem megérteni. Az, hogy vannak előítéleteink, teszi számunkra lehetővé, hogy megismerjük világunkat, és a megértésnek nevezett művelet végbevitelének keretében megálljuk a helyünket benne (Fehér: 2017: 9). Ettől alapvetően eltér – az elemzett kb. 60 év szociológiai szakirodalmát áttekintve – az előítélet-kutatások legfontosabb közös, korszakokon átívelő jellemzője: hogy az előítéletek a legtöbb kutatói narratívában – különböző, időszakosan eltérő okokból kifolyólag – elítélendő, megszüntetendő jelenségként definiálódnak. Több kutató és társadalomfilozófus rámutatott már erre a dichotómiára, de az előítélet-kutatói *gyakorlatokban* Magyarországon nem igazán merül fel ez az ellentmondás.

Cikkemben az 1960-as évektől kezdve a magyarországi előítélet-kutásokat bemutató néhány szakirodalmi munka alapján elemzem a magyar szociológia normativitásának néhány aspektusát. Az 1960-as évek a magyar szociológia történetének kitüntetett korszaka, intézményesedésének fontos állomása. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás időszakát követően a Kádár-rendszer konszolidációjával egyidejűleg indult el a szociológia hazai intézményrendszerének kiépítése (Szabari megjelenés alatt 1). Szántó Miklós ezen folyóirat hasábjain megjelent cikkében – amelyben a magyar szociológia 1960 és 1968 közötti időszakáról ír – emlékezik meg arról, hogy 1958 végén érkezett meghívás a magyar tudomány vezetőihez a szociológiai világszervezet részéről (Szántó 1995: 96). Ezután, az 1960-as évek elején jött létre az MTA Filozófiai Intézetében az ún. szociológiai részleg Szántó Miklós vezetésével, amely 1963-ban szerveződött csoporttá Hegedüs András irányításával (Szabari megjelenés alatt 1).

G. W. Allportnak (1954), az előítélet-kutatások klasszikusának meghatározása szerint az előítélet általánosításon alapszik, és egy személlyel vagy egy csoporttal szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűdöt takar. Attitűdökkel már jóval korábban, a 19. században foglalkoztak tudósok, elsősorban fiziológiai folyamatokat kutatva. Attitűd alatt értették azt a hajlandóságot, hogy reagáljunk a körülöttünk lévő világra. Szövegemben nem a fiziológiai folyamatokkal foglalkozom, hanem szociológiai, deklaráltan bizonyos társadalmi csoportokkal kapcsolatos előítéleteket vizsgáló kutatásokat tanulmányozok abból a szempontból, hogy a normatív kutatói attitűd ho-

gyan érhető tetten a szövegekben. Az általam kimutatott normativitás nyilván nem jellemző kivétel nélkül minden magyarországi előítélet-kutatási szövegre, de meglátásom szerint egy fontos elemzési szempont más kutatási témák tudományelméleti vizsgálata során is.

A szocialista embertípus, a felvilágosodás és az előítéletesség

Az 1960-as években a békés egymás mellett élés jegyében felértékelődött a keleti és a nyugati blokk közötti modernizációs verseny, főként Kelet-Európában, ahol a versengés tétjét növelte, hogy a hatalom számára a legitimációs bázist a modernizáció, a szociális biztonság és ezekkel szoros összefüggésben az egyenlőtlenségek radikális csökkentése (megszüntetése) melletti elkötelezettség jelentette (Szabari megjelenés alatt 2)². A szociológia a szocialista rendszerben Magyarországon egyfelől mélyen a nyugati eszmei irányzatokba beágyazódva, nyugati módszereket (is) adaptálva működött, másfelől a szocialista ideológia alátámasztását volt hivatott elvégezni: számos kutatási projektnek a szocialista berendezkedés „jobb” voltát kellett (volna) bizonyítania, azt kellett kutatnia, hogy a szocialista rendszerben jobban élnek-e az emberek, mint Nyugaton.

Az 1960-as évek közepétől kezdődő, első előítélet-kutatások Magyarországon – a nemzetközi trendekhez illően – általában outgroupokkal kapcsolatban fennálló előítéletekről készültek. Mindazonáltal találkozunk a magyarsággal kapcsolatos sztereotípiákat vizsgáló kutatással is. A magyarországi előítélet-kutatások hajnalán a fő kutatási terület a romákkal kapcsolatos előítéletek kérdése volt³.

A romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások a szocializmusban az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek a szocializmusban, az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéleteket a nacionalizmust megelőző, veszélyes fázisként tárgyalják; a szocialista társadalom fejlődése során az előítéletek megszüntetésére kell törekedni. Ezek az ideológiai megfontolások némelyik műben erősebben, másokban kevésbé erősen jelentkeznek az explicit szövegezés során, de általánosnak mondhatók. A felvilágosodás ideáira is többször hívják fel a figyelmet a kor kutatói. A felvilágosodás szerint az előítéletesség az emberi fejlődés egy irracionális, tehát meghaladandó jellemzője. A felvilágosodás nemcsak kiiktatta vagy elvetette és elutasította az előítélet, a tekintély és a hagyomány fogalmait, hanem ezzel párhuzamosan lejáratta és hitelüktől is megfosztotta őket (Fehér 2017: 17). A felvilágosodás annak ellenére, hogy minden előítélet elvetését követelte, mégis megőrzött egyet, és pedig „az előítéletekkel szembeni előítéletet”. A „felvilágosodás alapvető előítélete abban áll, hogy előítélettel viseltetik egyáltalán mindenféle elői-

2 E fejezet részben a doktori disszertációmon – Gárdos 2017 – alapszik s néhány rövidebb passzusát egészíti és fejti ki bővebben.

3 Egy másik kitérített terepe az előítélet-kutatásoknak a zsidókkal kapcsolatos attitűdök; az 1960-as, 1970-es években részletes empirikus kutatás viszont nem született az antiszemitizmusról Magyarországon.

tétellel szemben” (Gadamer 1984: 194, idézi Fehér 2017: 19). A frankfurti iskolához köthető első filozófiai igényű reflexiók a modernitás kontextusában, annak patológiájaként próbálták értelmezni a jelenséget (Sík 2017: 79). Tehát mind a szocializmusra, a szocialista emberre való normatív hivatkozás megjelenik az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben, mind a felvilágosodásra, a racionalitásra és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás. Álljon itt néhány sor egy előítélet-kutatás eredményeit bemutató szövegből:

„Az újkori kultúra egyik legnagyobb eredménye, hogy leküzdötte az emberrel kapcsolatos misztikus elképzeléseket, és életrehívta az ember racionális és normatív szemléletét. A felvilágosodás embere az „ész birodalmából” száműzte a miszticizmust: a megszállottakból betegek lettek, akiket gyógyítani kell és visszaadni emberi méltóságukat. Ugyanakkor azzal, hogy az ésszerűséget, az önkontrollra való képességet az ember lényegi tulajdonságaivá avatta, elutasított, antihumánusnak és antiszociálisnak bélyegzett mindent, amely ezeket az elveket sértette. Így bár szekularizált módon, de továbbítte a viselkedészavarok demonologikus modelljéhez kapcsolódó negatív implikációkat. Az elmebeteget betegként, de továbbra is társadalmi értelemben bűnösnek és veszélyesnek kezelte, amely védekezést, morális és jogi szankciót igényel.” (Tahin et al. 1972: 390)

Az előítélet a szövegben egy elmaradott kor csökevénye, amelyet le kell küzdeni, és a társadalomtudományos kutatás egyik célja az, hogy az előítélet csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük:

„A pozitív mentálhigiénés eszmekör egyik megalapozó premisszája, hogy az elmebetegség egy a betegségek közül. Ezzel a kiindulással újjáéleszti azt a meggyőződést, amely a felvilágosodás racionalizmusának hatására keletkezett. De nem marad meg pusztán szemléleti síkon, hanem aktivitást sürget. Az elmebeteg ember körül olyan viszonyokat kíván teremteni, amelyek valóban méltóak az emberhez. [...] Meg akarja változtatni az elmebeteget körülvevő tévhiedelmeket, megbélyegezettséget, az elkülönítés-elkülönülési és lefokozó tendenciákat. [...] Feladatául tűzi ki a negatív attitűdök átalakítását [...]. Az utóbbi feladatok megvalósításának lényeges feltétele, hogy megbízható ismereteket szerezzünk erről a területről. Vizsgálatunk is elsőrendűen ezt célozta.” (Tahin et al. 1972: 403)

Az egyik első, romákkal kapcsolatos előítéletekről szóló munkát Márkus Mária végezte Heller Ágnessel (Heller 1967), az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kötelékében a hatvanas évek közepén Gyöngyös környéki falvakban, valamint Budapesten. Ennek keretében a megkérdezetteket romákról és zsidókról is kérdezte. A vizsgálat sommás ítéletekre és előítéletekre való nagyfokú hajlandóságot mutatott ki. Az előítéleteket a szocializmusban több kutatásban is együtt tárgyalják a magyar nemzeti büszkeség létjogosultságának kérdésével, a nacionalizmus veszélyének lehetővé válásával. Márkus Mária (1967) például az általános nemzeti büszkeség velejárójának te-

kinti azt, ha más nemzetek tagjait elítélik. Márkus szerint a haladás az, amire büszkék lehetünk, és csak ebben a tekintetben fogadja el a nemzeti büszkeséget (tehát olyan esetekben, amikor egy nemzet haladó szellemről tesz tanúbizonyságot). Márkus leszögezi, hogy nem azokat az ítéleteket tartja aggályosnak, amelyek a „kultúrszínvonal kiegyenlítődésére irányulnak” (Márkus 1967: 64), tehát például a tisztaságot és a munkát értéként jelöli meg⁴, hanem azokat, amelyek a cigányság egészéről adnak sommás megítélést. Heller (1967: 1297) ugyanerről a kutatásról értekezve szintén azt írja, hogy ha más népek tulajdonságait előítéletesen általánosítják a megkérdezettek, akkor nacionalizmusról tesznek tanúbizonyságot.

Egy másik korai szociológiai kutatás a romákkal kapcsolatos előítéletekről a *Világosság* hasábjain, valamint kötetben jelent meg, és az 1960-as évek végén végezték (Halász–Sipos 1969; 1970). Ebben a kutatók általános iskolások faji előítéleteit kutatták, a terep a színház volt, és arra voltak kíváncsiak, hogy megváltoztathatók-e a romákkal kapcsolatos előítéletek (a kutatók egy színdarabot nézettek meg diákokkal): tehát az előítélet csökkentése is az egyik fontos cél volt a kutatás során. A bemutatott színdarab egy vidéki roma lány beilleszkedési nehézségeiről szól egy budapesti iskolában. A kutatók három fázisban, összesen három hónap leforgása alatt vizsgálták meg a diákokat, volt kontrollcsoport is, akik nem látták a darabot. Bogardus-skálával dolgoztak a társadalmi távolság mérésének céljából⁵. Két csoport („magyar” és „roma”) összehasonlítása, továbbá az előítélet-csökkenés tartósságának vizsgálata volt a cél; a szerzőpáros szövegében kifejezte morális elköteleződését is (jelesül azt, hogy csökkenteni szeretné az előítéleteket):

„Mégis aggodalommal vártuk a közel három hónap múlva végzett harmadik vizsgálat eredményeit, melyek – várakozásunkat meghaladó – tartós hatásról tanúskodnak.” (Halász–Sipos 1970: 59)

Halász és Sipos expliciten rámutatnak a vélemények és a cselekvések közötti különbségre (erről lásd bővebben: Erőss–Gárdos 2008):

„Bármennyire megnyilatkozik is a véleményben az előítéletes attitűd [...], mégsem lehet állítani, hogy ha valaki másként ítéli meg a cigányokhoz, mint iskolatársakhoz vagy barátokhoz való viszonyt, mint korábban, úgy ennek arányában *másként is fog velük viselkedni* [kiemelés az eredetiben] [...]” (Halász–Sipos 1970: 59)

A Várnagy Elemér *Előítéletek s cigányság* című 1972-es cikkében leírt kutatás szintén az egyik első empirikus kutatás ebben a témában. A szerző Heller Ágnes (1966) meg-

4 Érdekes megfigyelné, hogy az a kijelentés, hogy „ha olyan ember, aki dolgozik, neki is joga van az élethez” (Márkus 1967: 64 ezt említi mint a tisztaságot és a munkát értékelő, elfogadható kifejezést), nem feltétlenül számít manapság elfogadhatónak.

5 Bogardus (1925) mai napig közkedvelt módszere alapján megkérdezik, hogy a válaszadó elfogadná-e családtagként egy bizonyos etnikai csoport tagját. Ha a válasz nemleges, akkor egyenként megkérdezik tőle, hogy elfogadná-e barátként, szomszédként, egy településen együtt élne-e vele, az ország állampolgáraként, az országba látogató turistaként elfogadná-e. A kérdés ott áll meg, amikor először ad igenlő választ a megkérdezett: ez alapján határozzák meg azt az értéket, amelyet a kérdezett esetében a „társadalmi távolság” változója kap (tehát egy skálán méri a társadalmi távolságot). Ha családtagként elfogadná, akkor ez az érték 0, ha csak barátként, akkor 1, ha az országba látogató turistának sem fogadná el, akkor 6.

határozó munkájára is hivatkozik, amikor megállapítja, hogy a faj fogalma ugyan nem létezik az emberiségen belül, de mint tudományos előítélet leszivárgott a köznyelvbe (Várnagy 1972: 102), és csoportokkal szembeni, de Várnagy szerint korrigálandó előítéletként jelenik meg. A szerző fotókat, illetve egy filmet mutatott gyerekeknek, és Bogardus-skálával mérte az előítélet-rendszereket. A 10–11 éves korosztályban nem mutatott ki előítéleteket a vizsgálata: „Egészséges, előítéletmentes szemléletmódot tükröz szinte valamennyi válasz” (Várnagy 1972: 103). Az előítéletes mivoltot így kommentálja a szerző: „Nem faji előítéletek ezek, hanem alapvetően társadalmiak, melyek idősebb generációk örökségeként tapadnak rá ifjúságunkra is.” (Várnagy 1972: 108) Úgy véli, hogy a társadalom nem ismeri a „másik féle” (sic!) cigányokat, akik „rendesen” élnek és dolgoznak. A szegénytelepi cigányokból általánosító attitűdöt kell a megismerés által „korrigálni” – ahogyan azt Heller Ágnes (1966) is javasolja.

Heller Ágnes 1966-os *Előítélet és mindennapi élet* című műve az egyik legjelentősebb korai magyar társadalomfilozófiai munka az előítéletekről. Heller azon kevesek egyike, akik magyarországi empirikus szociológiai kutatások tapasztalatairól szóló írásokban is közreműködtek, és akik a bevezetőben felvázolt, az előítélet szükségességét vagy elítélendő voltát tematizálják. Heller az ökonomikus gondolkodás, a sztereotipizálás mindennapi életbeli szükségszerűségére fűzi fel az előítéletről szóló elmélkedését. Az általánosítást természetesnek gondolja, de megkülönbözteti a hamis és az igaz ítéleteket (Heller 1966: 88–89). A hamis általánosításokat szerinte kizárólag a megismerés korrigálhatja, viszont úgy látja, hogy vannak olyan ítéletek, amelyek „ellenállnak” a megismerésnek; ezeket előítéleteknek nevezi, és két kritériumukat említi meg: az egyik a másodlagos, lényegtelen vonások általánosítása, a másik az igazsággal szembeni makacs ellenállás. Az előítéletek forrása szerinte egyéni érdekek és a társadalom előítéletességével konform attitűd kényelmes volta, s elsősorban az egyéni partikuláris érdekekből ered (mint például a félelem, a féltékenység, az életforma-védelem). Ha az emberek valóban, a „*pszichéig* hatolóan” (Heller 1966: 100) felül tudnak emelkedni saját partikularitásukon, akkor meg tudnak szűnni az előítéletek. Tehát az előítéletek megváltoztatása nem az „igazsággal” való szembesítés által valósulhat meg, hanem ha az egyén eltávolodik saját partikularitásától. Heller, Lukácsra és Spinozára támaszkodva, azt állítja, hogy a vallás és az előítélet gyökerei azonosak. A vallás, Heller szerint, a mítoszok kialakulásának egyik alapja is. A mítoszokat Heller előítélet-rendszereknek látja, de csak a 20. században, amikor is már kialakult a tudományos igazság, a tudományos feltárás lehetősége. Bizonyos világnézetek megvédene az előítéletességtől, érvel Heller, és ilyen a kommunizmus. Heller ellenzi, hogy az előítéletet az egyének örök pszichés tulajdonságaira vezessük vissza. Ugyanúgy azt is, hogy az előítéleteket a csoportkohézióval, a heteroszterotípiákkal magyarázzuk; szerinte a csoport fogalma értelmetlenül tág. Heller ezekkel szemben az osztálystruktúrával magyarázza a modern kori előítéletességet: „a polgári osztály minden eddigi uralkodó osztályt felülmúlóan előítéletet teremt” (Heller 1966: 138), mert ennek az osztálynak az az érdeke, hogy a saját ítéletrendszerét, ideológiáját társadalmilag ál-

talánosítsa. Léteznek olyan általános ítéletek, amelyek *nem* előítéletek. Ha az ítélet analitikus, akkor nem az (erre Heller olyan példákat hoz fel, amelyekben egy népcsoportról vagy egy rétegről azt állapítjuk meg, hogy még a fejlődés egy – hozzánk képest – korábbi szakaszában van, ld. Heller 1966: 145–146). Ha viszont az ítélet normatív, akkor az már szerinte előítélet.

Az osztálystruktúrával, amelyet Heller meghatározónak tartott az előítéletek magyarázatnál, nem igazán érveltek a témával foglalkozó szociológus és szociálpszichológus kutatók. Kérdőívekben szereplő állításokat sem különböztették meg a kutatók az alapján, hogy a helleri értelemben véve „analitikusak” (tehát egy népcsoportra általánosítanak, de nem számítanak előítéletesnek) vagy „normatívak”-e. A vallásosság elutasítása viszont szerepel más előítélet-kutatónál is a magyarországi előítélet-kutatók korai szakaszában, az 1970-es években.

Az 1980-as évektől kezdve alapos, sokszor szociográfiai munkák jelennek meg a romák helyzetéről; ezekkel most csak az előítéletek kérdésére fókuszálva foglalkozom, és csak egy (de kiemelkedő) kutató, a cigányok helyzetét és a nem cigány-cigány viszonyokat taglaló Csalog Zsolt (1980) kapcsán. Csalog alapvetően szociográfiai módszerekkel kutatta a magyarországi romákat, ő volt az egyik legismertebb magyar romakutató a szocializmus korában. A romák helyzetét stigmatizálnak látta, és – az 1980-ig tartó időszakot jellemezve – arra jutott, hogy maga a cigány identitás negatív identitás, amely az előítéltre adott válaszként született (Csalog 1980: 2):

„Ha cigánynak, cigányságnak van identitástudata, az már eleve mintegy negatív identitástudat, válasz, reflex. Stigmatizáció ez – „hátunkon a C betű”, ahogy a folklorisztikus cigány megfogalmazás mondja, s ez a C betű úgyszólván leradírozhatatlan. Mert a szociálpszichológiai mechanizmus általánosítja a cigányokról szerzett valós tapasztalatokat, és az ezekből kialakított, végső formájukban már nem is valós tartalmú előítéleteit nyomasztó súllyal a cigánynak bélyegzett egyénre vetíti, úgyszólván megfosztva ezzel a humanizált kommunikáció, sőt egyáltalán a szabadon választott cselekvési stratégia lehetőségeitől.”

Az előítéletek egyik következményeként írta le Csalog – Kemény Istvánhoz hasonlóan – azt a folyamatot, hogy a cigánytelepek felszámolása csak lassan, vagy egyáltalán nem haladt: „jelentősen fékezik a telepek feloldódásának folyamatát a cigánysággal kapcsolatos előítéletek, diszkriminatív modellek is” (Csalog 1980: 5). Az iskola is az előítéletek megjelenésének egy fontos terepe Csalog szerint:

„[A] cigányok élményvilágában a frusztráció már az iskolával kezdődik: az esélytelen konfrontáció a nem cigány tanulókkal, az előítéletekkel való első találkozások taszító környezetté teszik számukra az iskolát, ahol kultúrájuktól, mindennapi életüktől távoli, idegen tananyagot kellene elsajátítaniuk – ez is oka a nagyarányú lemorzsolódásnak.” (Csalog 1980: 11)

Csalog úgy látja, hogy noha több korabeli társadalomkutató bízott az előítéletek jövőbeni csökkentésében, a valóság ezzel szemben az, hogy az előítéletek egyre nőnek; ezt ő egyértelműen negatív folyamatként ábrázolja:

„A cigánykérdés pozitív alakulásának legfőbb akadálya a többségi társadalom részéről tapasztalható diszkrimináció s az ennek hátterében kitapintható előítéletrendszer. Ha közéletünkben és hivatalos fórumokon a cigánysággal kapcsolatos előítéletek kerülnek szóba, a szokványos fogalmazás „a múlt maradványaként” „még meglévő” előítéleteket emleget. A tényleges helyzet ezzel szemben az, hogy az előítéletek társadalmi tudatunk számos szektorában ma is erősödnek, aktivizálódnak, újraképződnek, s a valóban történeti eredetű előítéletek újakkal egészülnek ki.” (Csalog 1980: 17)

Csalog Kemény Istvánt és Bibó Istvánt említi szellemi forrásaként. Bibó *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmánya (Bibó 1984) Csalog számára utat mutat arra, hogy „miképpen lehet és kell egy kisebbség sorsa körül kialakult társadalmi problematikát tiszta morálitással, gyakorlati politikummal és következetes demokratizmussal megközelíteni” (Csalog 1980: 20). Bibó István példakép Csalog, de más kortárs szociológus/társadalomkutató számára is.

Csalogétól gyökeresen eltérő kutatási irány az, amely nem a *többségi társadalom attitűdjét*, hanem a *romák életmódját* jellemzi nem „illendőnek”, nem „megfelelőnek” – egy sztereotipikus romakép manifestálódásai tehát az ilyen kutatások. Még a rendszerváltozás idején is megjelentek olyan munkák, amelyek a szocialista társadalomba nem illőnek, ahhoz nem méltónak festik le azt, ahogyan a cigányok élnek (lásd például Gyergyói 1990)⁶. A fő konklúzió, hogy a szocialista társadalomba be kell illeszteni a cigányokat.

Forduljunk most az antiszemitizmus-kutatások területére. Vásárhelyi Mária (2016: 94) szerint az antiszemitizmus az egyik olyan téma, amely a rendszerváltozásig tabunak számított, és nem lehetett közvéleménykutatás során rákérdezni. Jó példa erre Lázár Guy, aki noha az 1970-es évektől kezdve kutatta a nemzetiségekkel kapcsolatos véleményeket, csak 1992-ben kérdezett rá először expliciten a zsidókkal kapcsolatos attitűdökre (Lázár 1996: 34). Vásárhelyi megállapítása nagy vonalakban valóban igaz, de néhány kivétel azért akad, ugyanis már a hatvanas évektől kezdve találkozunk itt ott az antiszemitizmus témájával. Józsa Péter 1979-ben vizsgálta fiatalok körében azt, amit ő előítéletességnek nevez⁷. Több olyan kutatással találkozunk ezzel a csoporttal kapcsolatban is, amely az előítéletet (ebben az esetben az antiszemitizmust) egyszerűen egy legyőzendő attitűdként prezentálja (például Havas 1967).

6 Ez az írás részben helyi pártfunkcionáriusok munkája, de kisebb részben helyi romák is közreműködtek. Többek közt az alábbi témákat járja körül: telepfelszámolás, iskolába járás, helyi természetgyógyászati eljárások, étkeztetés, tanítás, példák a jól beilleszkedőkről, diszkriminációról.

7 Józsa a Bogardus-skála egyetlen elemével mérte az előítéletességet, azzal, hogy a megkérdezett kifogásolná-e a saját lánya egy bizonyos csoporthoz tartozó férfival kötendő házasságát, és rákérdezett a zsidókra és a cigányokra is (ld. Józsa 1979: 175).

Kende Péter és Kovács András (Kende 1984: VII; Kovács 1984: 3) az 1980-as évek első felében, Vásárhelyi későbbi megállapításait igazolva, úgy látják, hogy a „zsidókérdés”⁸ – ami számukra a zsidók magyarországi kortárs helyzetét jelenti – nem képezi nyilvános vita tárgyát Magyarországon. Kende is Bibóra hivatkozik, és rámutat, hogy utoljára (1984-ban íródott Kende szövege) Bibó volt az, aki igényesen foglalkozott a zsidók háború utáni magyarországi helyzetével. Karády (1984: 10) szerint a kommunizmus ideológiája alapján az antiszemitizmus „egy letűnőben lévő világ omladozó építményei közé” sorolandó, és ezzel együtt az antiszemitizmus megszüntetése a nemzeti partikularitások megszüntetésének igényéhez illik.

Az, hogy a zsidóság egyáltalán nemzetiség-e, vitatott kérdés a rendszerváltás környékén született, zsidósággal kapcsolatos irodalomban. Kovács András 1989-ben például úgy érvel (Kovács 1989: 59), hogy nem az, mivel nincsen saját, közös nyelve és kultúrája, valamint anyaaországa sem. Kovács szerint a magyar zsidók a sokrétű magyar nemzeti kultúra részei. Tehát az előítéletek kutatása olyan, sokszor nagyon különböző csoportokat tételez kutatási objektumokként, s kutatja őket gyakorlatilag ugyanazokkal a módszerekkel, amelyek maguk a kutatók szerint is teljesen különböző ontológiai státussal rendelkeznek. A közös bennük az, és ezért kutathatják őket hasonló módszerekkel, hogy a kutatók szerint a csoporttagok előítéletekkel szembe-sülnek. Eklatáns példája ennek a magyarországi zsidóság, amelynek az 1970-es végén egy nem hivatalos, zsidókkal készült interjúsorozat tanulsága alapján egyetlen élő, fő történelmi ténye az üldöztetés volt (Kovács 1984: 19), és csak homályos tudásuk volt esetlegesen szóba jöhető kulturális identitáselemekről⁹. Kovács szerint a zsidók tudatának közös eleme a „másság”, a „megkülönböztetés”, a „megbélyegzettség” (Kovács 1984: 19–20; íródott: 1980/1981). Ez az, amit aztán a Likert-, illetve a Bogardus-skálával kutatnak a szociálpszichológusok. Kovács a zsidók elleni előítéletet nem felelteti meg az antiszemitizmusnak. Utóbbi akkor van jelen, ha általánosításokban fogalmazza meg és szankcionálást követel (Kovács 1984: 27). Politikai antiszemitizmus pedig akkor van jelen, ha írott szabályok, intézmények garantálják, vagy programatikusan követelnek ilyeneket. Az előítéleteesség tehát Kovács szerint az antiszemitizmus első lépcsője, és az antiszemitizmus veszélyes, diszkriminatív, nem követendő viselkedési mintákat eredményez; így válik ebben a fajta diskurzusban az előítéleteesség negatívvá, elkerülendővé, veszélyessé.

Kovács András 1980/1981-ben írt tanulmányában (Kovács 1984: 22) a számára a szórványos szakirodalom alapján felsejlő, zsidókkal szembeni előítéletek három típusát különíti el, és hozza összefüggésbe a nem kívánt, veszélyes és irracionális attitűdökkel. Az első típus magja a zsidók magas státusának tételezése, a lusta, de hatalmat birtokló zsidók sztereotip képe (erről ld. például Csalog 1981: 203). A második az ösz-

8 A zsidókérdés eredeti konnotációja a szerzők szerint az a vélekedés, hogy társadalmilag nem elfogadott, hogy Magyarországon zsidók élhetnek. Mivel viszont szerintük társadalmilag a zsidók magyarországi léte elfogadott, nem használták a szerzők ezt a kifejezést kötetük címében (Kende 1984: VII).

9 Az interjúalanyok kiválasztása elég esetlegesnek tűnik, mert egy olyan embert sem sikerült meginterjúvolni, akinek Izraellel szemben bármilyen lojalitás-érzése lett volna (ezt a problémát meg is említi Kovács 1984: 19).

szetartó, egymást előnyben részesítő zsidók sztereotípiája. A harmadik előítélettípus pedig a Szabó Dezső- vagy Németh László-féle kulturális antiszemitizmus, amely szerint a zsidók idegen, „nemzetet rothasztó” elemei a magyar társadalomnak. Kovács elemzi ez utóbbi fajta antiszemitizmus létrejöttének és fennmaradásának tényezőit is, valamint az antiszemitizmus veszélyességét. Rámutat arra, hogy Kelet-Európában a független nemzeti létezés problémái mindmáig legitimek maradnak, noha a szocializmusban Magyarországon a nemzeti kérdés a cenzúra és az öncenzúra miatt nem fogalmazódott meg *politikai* terminusokban. Ezért *kultúrnemzetként* tudtak csak a magyarok identifikálódni (Kovács 1984: 25), és sokszor elfelejtik a kulturális és a gazdasági-politikai folyamatok közötti összefüggéseket. Ez a felejtés vezet aztán Kovács szerint ahhoz, hogy a nemzet fogalma összezsúszik a „veszélyes, irracionális értelmezési tartományok[kal]” (Kovács 1984: 26), amelyekben nincsenek beépített biztosítékok az antiszemita következtetések ellen.

Társadalmi konfliktusok és előítéletek a rendszerváltozás után

A rendszerváltozás után az előítélet-kutatásokat továbbra is az jellemzi, hogy az előítéleteket megszüntetendő jelenségeként tárgyalják. A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik mint magyarázata annak, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Például Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (1997), akik a rendszerváltozás utáni előítélet-kutatások prominens szereplői közé tartoznak, a 90-es évek közepén számos más kutatóhoz hasonlóan a rendszerváltozás negatív, a társadalmi különbségeket fokozó következményeire hívták fel a figyelmet.

A média szerepe az előítéletek alakításában kitüntetett figyelmet kap a rendszerváltozás utáni egy-két évtizedben. Több elemzés is születik arról, hogy a médiában hogyan reprezentálják a romákat. Számos kutatás tartalomelemzi a kisebbségről szóló tudósításokat. A beszámolókból többször olvashatjuk azt, hogy mennyire káros a média előítéleteket generáló és megerősítő volta. Bernáth és Messing (1998) megállapítja, hogy a média a többségi sztereotípiákat felerősíti, hogy integráns aktív roma szereplők nemigen jutnak szóhoz, valamint hogy leginkább a romák és a magyarok közötti konfliktusokra figyel a sajtó. Konklúziójukban fájlatják, hogy a „legfőbb károsultakká azok válnak, akikről ilyen módon beszélnek. Azok, akiknek az alávetettségét újratermeli a média azzal, hogy gondosan kiválasztott szerepekben, gyakran némaságra ítélve, a megbélyegzésüket ellenpontosítás nélkül továbbadva mutatja be.” (Bernáth– Messing 1998: 84)

A rendszerváltozás után erősen átalakuló iskolarendszer előítéleteket megerősítő, illetve azokat enyhíteni bíró volta, az iskolarendszer intézményi és strukturális diszkriminatív jellemzői, valamint az oktatási szereplők előítéletei számos kutatás témájává váltak. Az iskolának mint a különböző társadalmi csoportok találkozási pontjának

a jelentősége felértékelődött, és számos kutatási narratívában megjelent az a kérdés, hogy mit kellene az iskolában kezdeni az előítéletek csökkentése érdekében. Erős (1998) a szocialista iskolarendszert úgy jellemzi, hogy erősen asszimiláló volt, egydimenziós értékrendszert és kulturális homogenitást közvetített. A rendszerváltás után Erős szerint megjelentek a társadalmi konfliktusok az etnikailag, kulturálisan stb. eltérő csoportok és a többség között. Szerinte az iskolának fontos szerepe van abban, hogy konfliktusokat kezeljen, továbbá a tolerancia, a megértés, az együttműködés elősegítésében. Az iskolában lehetne a diszkriminatív gondolkodás kialakulását megakadályozni interkulturális nevelési programokkal, a befogadó társadalom attitűdjének lényegi megváltoztatásával.

Az előítéletek témája a 2000-es évekre Magyarországon egyre erősebben a társadalmi különbségek és a diszkrimináció kutatásának kontextusában merül fel, és a kutatási beszámolók az előítéletek által sújtott csoportok diszkriminálásának egyik okaként, illetve előzményeként épp az előítéleteket nevezik meg – ahogyan tették ezt már a szocializmusban is, lásd fenn. A TÁRKI által kiadott *Társadalmi riport* 2004-es, előítéletekkel foglalkozó összefoglalójában (Enyedi–Fábián–Sik 2004) például azt sugallja, hogy közvetlenül egymásba fordítható a cigányellenesség két formája, a verbális (előítéletek) és cselekvésbeli (diszkrimináció) (erről lásd bővebben: Erőss–Gárdos 2008). Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességeknek a közéletben tapasztalható jelenlétét feltáró kutatások. Az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában. A két fő csoport, akikkel szembeni előítéleteket vizsgálnak, még mindig a romák és a zsidók, de az LMBTQ emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is megjelenik a 2000-es évek második felében (lásd erről például Takács 2007; 2008;), ahogyan egyéb, újak számító kisebbségi csoportokkal (például bevándorlókkal vagy menekültekkel) kapcsolatos attitűdök vizsgálata is. Az LMBTQ emberekkel kapcsolatos kutatások szövegéből is kiolvashatjuk az előítéletek elítélését: „Az LMBT emberek mint társadalmi kisebbségi csoportok tagjai számtalan társadalmi, gazdasági és kulturális igazságtalanság áldozataivá válhatnak” (Takács 2007: 67). „Igazságtalanság”, „elszenvedés”, „elnyomás” (Takács 2007: 68), csak néhány olyan fogalom, amely az előítéletekről szóló kutatói beszéd normatív keretét biztosítja.

A survey korszakokon átívelően az egyik legjellemzőbb módszer az előítéletekkel kapcsolatos kutatások során. A 2000-es évek közepén megjelenik a diszkrimináció-kutatás egyik módszertani újítása, a kísérlet, többször a survey módszerével párosítva, közös kutatási dizájnban. Ez a kísérleti módszer az Egyesült Királyságból és az USA-ból származik (Sik–Simonovits 2006: 72), ahol az etnikai diszkrimináció mérése volt az elsődleges cél. A kutatók a kísérletekkel Magyarországon tipikusan szintén az etnikai diszkriminációt kívánják mérni (Sik–Simonovits 2009). A kísérletekben olyan kontrollált helyzeteket igyekeznek létrehozni a kutatók, amelyekben csak a kutatni

kívánt tulajdonság meglétét próbálják változtatni, tehát például a különböző etnikumú, de amúgy lehetőleg hasonló munkakeresőkkel kapcsolatos viselkedési mintákat, esetleges diszkriminatív cselekedeteket mérik fel. A diszkrimináció a szövegekben egyértelműen negatív konnotációban merül fel:

„Ha ez a jövőkép egyszer megvalósul, és a politikai korrektség növekvő elvárásai, a kiépülő intézményrendszer és az egyre szaporodó tesztelesek hosszú távon óvatosságra intik a diszkriminálni szándékozó munkaadót, lakáskiadót, kidobó személyzetet, akkor a kutatási módszer megválasztásakor és a design kidolgozásakor alkalmazkodni kell az örövendetesen új helyzethez, és még érzékenyebb mérőeszközöket kell kidolgozni az esetleges diszkrimináció feltérképezéséhez.” (Sik–Simonovits 2006: 84).

A romákkal kapcsolatos előítéletek és az agresszív, illetve diszkriminatív viselkedés viszonyának a 2000-es évektől több esemény és társadalmi folyamat adott aktualitást. A 2008-ban kezdődő romagyilkosság-sorozat, az iskolarendszerben tapasztalható egyre fokozódó etnikai szegregáció, a jövedelmi olló egyre szélesebb nyílása – amely a romákat fokozottan sújtja – mind hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi szociológiai kutatások a romákkal kapcsolatban folytassák azt a hagyományt, amely az előítéletek veszélyes voltára hívja fel a figyelmet. A 2000-es évek második felében társadalmi mozgalommá is formálódottak rasszizmust, illetve romákat kutató társadalomtudósok, ahogyan tették ezt egy másik generációhoz tartozó tudósok a rendszerváltozás előtt és közben (előbbire a Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom, utóbbira a SZETA szorgálhat példaként). A társadalmi változtatásokért dolgozó kutatói és a tudós mivolt közötti viszonyról, esetleges feszültségekről Magyarországon nem sokan beszélnek reflexíven. Azok előtt, akik tudósként elköteleződnek amellett, hogy bizonyos normák alapján változásokat idézzenek elő (vagy azok előidézésében vegyenek részt), alapvetően két út áll. Egyfelől olvashatunk olyan tudósokról, akik egy mozgalomban végzett munka segítségével a kutatott csoport elleni agresszív közbeszédmódon akarnak változtatni, és a tudósként gyűjtött ismereteket akarják közérthetően továbbadni (Horváth–Kovai 2010). Másfelől pedig találkozhatunk olyan kutatókkal, akik az akciókutatás különböző válfajai között keresik a cselekvés és a tudáslétrehozás közös színtereit (Kecskés 2018). Ez utóbbi mindazonáltal nem jelenti feltétlenül azt, hogy a kutatói normák több (vagy akár kevesebb) teret kapnak az akciókutatás során, mint más módszerű kutatásoknál. Számos esetben az állampolgárok kutatási folyamatba történő bevonásának, a velük együtt folytatott közös munkának az a célja, hogy egy közösséggel együtt jöjjön létre az a tudás, amely a közösség tagjainak életét meg tudja változtatni; tehát az ilyen módszerű kutatások számos esetben *szintén* a társadalmi változásokat deklarálják céljukként – de teszik ezt úgy, hogy a kutatói szerepeket és feladatokat igyekeznek a kutatásban részt vevő egyének között szétosztani.

Az előítélet-kutatás mint elkötelezett tudományág?

Tanulmányomban kifejtettem, hogy az előítéleteket kutató szociológusok az előítéleteket általában normatívan ítélik meg, és negatív, megszüntetendő, hátrányos megkülönböztetéshez vezető jelenségeként definiálják. A szocialista időszakban a romákkal kapcsolatos előítélet-kutatások az előítéletet általában elmaradott attitűdként taglalják, amelynek az ideális szocialista embertípus esetében nincs keresnivalója. Az előítéleteket a nacionalizmust megelőző, veszélyes fázisként tárgyalják. A társadalomtudományos kutatás egyik célja akkoriban az volt, hogy az előítéletek csökkentése érdekében azokat jobban megismerjük; a szocialista társadalom fejlődése során az előítéletek megszüntetésére kellett törekedni. Az 1970-es években a felvilágosodásra, a racionalitásra és ezzel egyidejűleg egy egyetemes emberi normativitásra való utalás is hangsúlyos az előítéletekről szóló szociológiai szövegekben.

A rendszerváltozás számos kutatási beszámolóban megjelenik mint magyarázata annak, hogy miért vált különösen fontossá az előítélet témája az 1990-es évekre. Azt állítják ezekben, hogy a rejtett attitűdök 1989 után nyíltabbak lettek, és a társadalmi csoportok közötti konfliktusok, érdekellentétek erősödtek. Az elmúlt 20 évben az 1990-es évekhez képest nem látunk nagy változást az előítélet-kutatások lényegi fogalmi struktúrájában. Az előítéletek megjelenését ebben a korszakban már nem kapcsolják a kutatók a szocializmus megszűnéséhez. Hangsúlyossá válnak a (feltételezett) egyre erősödő előítéletességet, az előítéletességnek a közéletben tapasztalható meghatározóbb jelenlétét feltáró kutatások. A 21. században jelenik meg az LMBTQ emberekkel kapcsolatos előítéletek és diszkrimináció kutatása is.

A szociológia mint tudomány válságáról szóló vitában egyesek egyfelől a szociológia marginalizálódását fájlatják: kétségtelen, hogy az 1960-as évekhez képest kevesebb a szociológushallgató, ritkábbak azok a *public intellectual* szerepet is betöltő társadalomtudósok, akik személyes karizmájuk, tudásuk, láthatóságuk révén kölcsönöznének hitelességet a szociológia tudományának. A szociológia szerepfelfogásának tárgyalása a tudomány „hasznosságáról” szóló diskurzussal is összefügg. Az újfajta tudományosságról szóló vitákban gyakoriak azok a panelek, amelyek Burawoy szavával szólva a „piac zsarnoksága” teljessé tételének szándékáról árulkodnak (Némedi 2006: 102). A piac zsarnoksága a tudomány esetében azt jelenti, hogy a tudománycsinálás szerepfelfogásának egyik központi eleme a hasznos tudás létrehozatalának követelménye. A szociológia társadalomjobbító, a társadalomtudományt hasznosan felhasználni akaró szerepfelfogása – legalábbis az általam elemzett témában, az előítéletekben – Magyarországon töretlen. A normatív (esetünkben: az előítéletek elleni harcnak eszközöket nyújtó) szociológia a hasznosság kívánalmával nem áll ellentétben, sőt éppen megfelel neki. Az előítélet kutatása így vált és válik hasznossá: egy olyan jelenséget kutat és próbál megszüntetni, amely a szocialista emberhez és a szocialista társadalomhoz nem méltó, vagy amely egy plurális demokratikus európai társadalomban megcélzott esélyegyenlőséget korlátozza és veszélyeztet.

Fontos látni, hogy ha a szociológia meghatározó képviselői a közvetlenül alkalmazható tudást állítják be narratívájukban különösen fontosnak, akkor ez az igény számonkérhetővé is válik (Némedi 2006: 102). Ha a társadalomtudományok számára a hasznosság az egyik legfontosabb fokmérő, akkor ezáltal ez a tudományág korlátozottabbá és kiszolgáltatottabbá is válhat; például ha a szociológia egyes képviselői által megfogalmazott normák az aktuális tudományfinanszírozási döntéshozók normáinak épp nem felelnek meg. Vagy ha a társadalmi hasznosságot a kutatói narratívában nem annyira előtérbe helyező szociológusok ezáltal a tudományos közösségen belül marginalizálttá válnak. A társadalomtudomány mint egy bizonyos, kutatási szövegekben is expliciten megjelenő normarendszerből következő, ezáltal (e normarendszeren belül értelmezhető) társadalmi hasznot termelő tevékenység, a tudományos diszciplínák autonómiájáról való diskurzusban is kitüntetett szerepet kap (Bourdieu 2009). Azért ne feledjük: maga a képzet („illusio”), hogy a tudománynak tisztának, érdekmentesnek kell lennie, egy olyan törekvés, amely felismeri, hogy a társadalomtudományos függetlenség tudományos tőkeként, tehát a tudósok érdekeként jelentkezik (Bourdieu 2009: 44); vagyis esetünkben egy objektivitásra, illetve semlegességre törekvő társadalomtudományos diskurzus maga is érdekvezérelt. Viszont Magyarországon a társadalmi hasznosság szempontja a tudományos mezőn *belül* (legalábbis esettanulmányomból talán ezt lehet leszűrni) *szintén* tőkének számít; számos, az imént ismertetett esetben a tudományos tudás „objektivitása”, „igazsága”, „pontossága” mellett hangsúlyosan találkozunk a hasznossággal mint a kutatás fontos céljával. A jobb megértés, a tudományos tudás létrehozása az előítéletek és számos, negatív következményeként leírt jelenség elleni harc egyik eszközeként definiálódik. Tehát úgy tűnik, az igaz és a hasznos tudás termelése egyaránt tudományos tőkeként mutatkozik a magyar társadalomtudományos mezőben, legalábbis az általam elemzett tématerületen.

A tudományos kérdésfelvetések és módszerek, amelyeket a kutatók, a tudományos mező, a diszciplína normái is meghatároznak, mindig bizonyos társadalmi valóságokat feltételeznek és mutatnak be kutatási eredményként, tehát nem „ártatlanok” (Law–Urry 2004: 403). Hogy megértsük azt, a magyar társadalomtudományok mely kérdésekkel, mely módszerekkel milyen kutatási narratívákat hoznak létre, hogy a társadalomtudományos mező autonómiája Magyarországon hogyan is áll ma, érdemes volna a magyar szociológia normatív elköteleződéseiről is további kutatásokat és tudományos vitát folytatni. Szövegem ehhez a reménybeli hazai eszmecseréhez kíván hozzájárulni.

Abstract: In my article I analyze, based on some scientific publications, the normativity of prejudice research in Hungary since the 1960s. Sociologists doing research in this field usually view prejudice in a normative way, as a negative phenomenon that needs to be abolished and that leads to discrimination. In the socialist era, prejudice studies on Roma dealt with prejudice as a backward attitude that has no place among socialist people. Prejudice is regarded a dangerous predecessor to nationalism. Reference

to enlightenment, rationality and a universal human normativity is also dominant in sociological texts about prejudice. The regime change of 1989 appears in many texts as an explanation why prejudice becomes a specifically interesting topic by the 1990s. Researchers claim that hidden attitudes become more open after 1989 and that conflicts intensify. The need to abolish discrimination and prejudices is uninterrupted in scholarly texts. In the field I study, both the production of true and useful research appear to be regarded as valid scientific capital.

Keywords: history of science, history of sociology, prejudice studies, normativity

Irodalom

- Allport, G. W. (1999 [1954]): *Az előítélet*. Budapest: Osiris.
- Bernáth G. – Messing V. (1998): *Vágóképként, csak némában*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal
- Bibó I. (1984): Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Hanák P. (szerk.) *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest: Gondolat.
- Bogardus, E. S. (1925): Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9: 299–308.
- Bourdieu, P. (2009 [1997]): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika*, 67: 37–63.
- Csalog Zs. (1980): A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In Bence Gy. – Csoóri S. et al. (szerk.) (1991): *Bibó-émlékkönyv*. 2. kötet. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 522–545.
- Csalog Zs. (1981): *A tengert akartam látni*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Csepeli Gy. – Székelyi M. – Örkény A. (1997): Szertelen módszerek. In Csányi Klára (szerk.) *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–172.
- Demeter, T. (2015): Values, Norms and Ideologies in Early Modern Inquiry: An Introduction. In Demeter, T. – Murphy, K. – Zittel, C. (eds.): *Conflicting Values of Inquiry: Ideologies of Epistemology in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 1–9.
- Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E. (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Erős F. (1998): Két empirikus vizsgálat eredménye. In Gombos József – Kiss Mária Rita (szerk.): *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai: multikulturális oktatási program*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 51–75.
- Erős F. (2017): Előítéletek: a vágy ideológiái. *Filozófiai Szemle*, 1: 68–77.
- Eröss G. – Gárdos J. (2008): Előítéletes társadalom vagy diszkriminatív iskola? A cigányellenesség és a hátrányos megkülönböztetés közötti különbségről. In Eröss G. – Kende A. (szerk.): *Túl a szegregáción: Kategóriák burjánzása a közoktatásban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 49–82.
- Fehér M. I. (2017): Az előítéletek mint a megértés feltételei. *Filozófiai Szemle*, 1: 9–28.

- Gadamer, H.-G. (1984): *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat
- Gárdos J. (2017): *Tudáslétrehozás a mai magyar szociológiában: Egy esettanulmány*. Disszertáció. Pécs: PTE.
- Gárdos J. (megjelenés alatt): Előítéletkutatások 1960-2010 között Magyarországon. In Szabari V. (szerk.): *(Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között* (munkacím). Budapest: Napvilág
- Gouldner, A. W. (1970): *The coming crisis in Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Gyergyói S. (1990): *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. Debrecen: Mozaik.
- Halász L. – Sipos J. (1969): *Művészeti kommunikáció hatása faji előítéletre*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Halász L. – Sipos J. (1970): Cigányok. Faji előítéletek változása általános iskolai tanulók színházi élményében. *Világosság*, 1: 56–60.
- Havas Á. (1967): Nacionalista hatások gyermekeinkre. *Társadalmi Szemle*, március: 97–111.
- Heller Á. (1966): Előítélet és mindennapi élet. In Heller Á.: *Társadalmi szerep és előítélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–170.
- Heller Á. (1967): Mi a magyar most? *Kortárs*, augusztus: 1297–1308.
- Horváth K. – Kovai C. (2010): „Ezt még igazából nem dolgoztuk föl”: Beszélgetés Kóczé Angélával és Kovács Évával, a Méltóságot Mindenkinnek Mozgalom tagjaival. *AnBlok*k, 4: 24–27.
- Józsa P. (1979): Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban II. *Világosság*, 3: 173–181.
- Kecskés N. (2018): A kritikai cselekvés új színterei. *Szociológiai Szemle*, 28(1): 138–145.
- Karády V. – Kovács A. – Sanders I. – Várdy P. – Kende P. (szerk.) (1984): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek.
- Kende P. (1984): Bevezető. In Karády V. – Kovács A. – Sanders I. – Várdy P. – Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, V–XV.
- Kovács A. (1984): A zsidó kérdés a mai magyar társadalomban. In Karády V. – Kovács A. – Sanders I. – Várdy P. – Kende P. (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, 1–35.
- Kovács A. (1989): Zsidóság–nemzetiség. *Hitel*, 2(9): 59.
- Law, J. – Urry, J. (2004): Enacting the Social. *Economy and Society*, 33(3): 390–410. doi: 10.1080/0308514042000225716
- Lázár G. (1996): *Többség-kisebbség: tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest: Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Márkus M. (1967): Büszkeség és előítélet. *Valóság* (4): 63–64.
- Mills, C. W. (1959): *The sociological imagination*. Oxford: Oxford University Press.
- Némédi D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10(2): 3–16.
- Némédi D. (2006): A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programjához. *Replika*, 54–55: 97–103.
- Romero, M. (2020): Sociology Engaged in Social Justice. *American Sociological Review*, 85(1): 1–30. doi: 10.1177/0003122419893677

- Sík D. (2017): Előítélet a késő modernitásban. *Filozófiai Szemle*, 1: 78–101.
- Sik E. – Simonovits B. (2006): A diszkriminációtesztelés módszeréről. *Esély*, 4: 72–85.
- Sik E. – Simonovits B. (2009): A diszkrimináció mérése kérdőíves és tesztmódszerekkel. In Fazekas, K. – Lovász, A. – Telegdy, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 118–132.
- Szabari V. (megjelenés alatt 1): *Bevezető. (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között*.
- Szabari V. (megjelenés alatt 2): *Társadalmi struktúra és rétegződéskutatás Magyarországon 1960–2010 közötti időszakban*.
- Szántó M. (1995): A magyar szociológia 1960 és 1968 között. *Szociológiai Szemle*, 3: 95–122.
- Szelényi, I. (2015): The triple crisis of sociology. *Contexts*, 2015 April 20. <https://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology>.
- Tahin T. et al. (1972): Kísérlet az elmebetegséggel szembeni attitűdök tanulmányozására. Empirikus vizsgálat négy társadalmi csoportban. *Szociológia*, 3: 383–406.
- Takács J. (2007): Előítélet és megkülönböztetés az iskolában. *Educatio*, 16 (1): 67–83.
- Takács J. (2008): Magyar LMBT-tematikájú társadalomtudományos kutatási irányok. *Kultúra és Közösség*, 12(2): 50–56.
- Turner, J. H. (2019): The More American Sociology Seeks to Become a Politically-Relevant Discipline, the More Irrelevant it Becomes to Solving Societal Problems. *The American Sociologist*, 50(4): 456–487.
- Várnagy E. (1972): Előítélet és cigányság. *Baranyai Művelődés*, 4: 101–109.
- Vásárhelyi M. (2016): Média- és közvélemény-kutatás a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, XVI(1): 93–96.
- Weber, M. (1998 [1917]): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In Weber, M.: *Tanulmányok*. Wessely A. (szerk.) Budapest: Osiris, 70–126.